

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

ชีวประวัติ "สุนทรภู่"

สุนทรภู่ กวีสำคัญสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เกิดวันจันทร์ เดือน 8 ขึ้น 1 ค่ำ ปีมะเมีย จุลศักราช 1148 เวลา 2 โมงเช้า หรือตรงกับวันที่ 26 มิถุนายน พ.ศ. 2329 เวลา 08.00 น. นั้นเอง ซึ่งตรงกับสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ณ บริเวณด้านเหนือของพระราชวังหลัง (บริเวณสถานีรถไฟบางกอกน้อยปัจจุบัน)

บิดาของท่านเป็นชาวกว๋ำ อำเภอแกลง จังหวัดระยอง ชื่อพ่อพลับ ส่วนมารดาเป็นชาวเมืองฉะเชิงเทรา ชื่อแม่ซ้อย สันนิษฐานว่ามารดาเป็นข้าหลวงอยู่ในพระราชวังหลัง เชื่อว่าหลังจากสุนทรภู่เกิดได้ไม่นาน บิดามารดาก็หย่าร้างกัน บิดาออกไปบวชอยู่ที่วัดปากกร่ำ ตำบลบ้านกร่ำ อำเภอแกลง อันเป็นภูมิลำเนาเดิม ส่วนมารดาได้เข้าไปอยู่ในพระราชวังหลัง ถวายตัวเป็นนางนมของพระองค์เจ้าหญิงจงกล พระธิดาในเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ ดังนั้น สุนทรภู่จึงได้อยู่ในพระราชวังหลังกับมารดา และได้ถวายตัวเป็นข้าในกรมพระราชวังหลัง ซึ่งสุนทรภู่มิใช่น้องสาวต่างบิดาอีกสองคน ชื่อฉิมและนิ่ม อีกด้วย

"สุนทรภู่" ได้รับการศึกษาในพระราชวังหลังและที่วัดชีปะขาว (วัดศรีสุดาราม) ต่อมาได้เข้ารับราชการเป็นเสมียนนายระวางกรมพระคลังสวน ในกรมพระคลังสวน แต่ไม่ชอบทำงานอื่นนอกจากแต่งบทกลอน ซึ่งสามารถแต่งได้ดีตั้งแต่ยังรุ่นหนุ่ม เพราะตั้งแต่เยาว์วัยสุนทรภู่มิชอบรักแต่งกลอนยิ่งกว่างานอื่น ครั้งรุ่นหนุ่มก็ไปเป็นครูสอนหนังสืออยู่ที่วัดศรีสุดารามในคลองบางกอกน้อย ได้แต่งกลอนสุภาพิตและกลอนนิทานขึ้นไว้ เมื่ออายุราว 20 ปี

ต่อมาสุนทรภู่อุปถัมภ์กับนางข้าหลวงในวังหลังคนหนึ่ง ชื่อแม่จัน ซึ่งเป็นบุตรหลานผู้มีตระกูล จึงถูกกรมพระราชวังหลังกริ้วจนถึงให้โบยและจำคุกคนทั้งสอง แต่เมื่อกรมพระราชวังหลังเสด็จทิวงคตในปี พ.ศ. 2349 จึงมีการอภัยโทษแก่ผู้ถูกลงโทษทั้งหมดถวายเป็นพระราชกุศล หลังจาก

สุนทรภู่ออกจากคุก เขากับแม่จันทน์ก็เดินทางไปหาบิดาที่ อำเภอเกล่ง จังหวัดระยอง และมีบุตรด้วยกัน 1 คน ชื่อ "พ่อพัด" ได้อยู่ในความอุปการะของเจ้าครอกทองอยู่ ส่วนสุนทรภู่กับแม่จันทน์ก็มีเรื่องราวห่อหุ้มระเห่กันเสมอ จนภายหลังก็เลิกรากันไป

หลังจากนั้น สุนทรภู่ ก็เดินทางเข้าพระราชวังหลัง และมีโอกาสได้ติดตามพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ในฐานะมหาดเล็ก ตามเสด็จไปในงานพิธีมาฆบูชา ที่อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี เมื่อปี พ.ศ. 2350 และเขาก็ได้แต่ง "นิราศพระบาท" พรรณนาเหตุการณ์ในการเดินทางคราวนี้ด้วย และหลังจาก "นิราศพระบาท" ก็ไม่ปรากฏผลงานใดๆ ของสุนทรภู่อีกเลย

จนกระทั่งเข้ารับราชการในปี พ.ศ. 2359 ในรัชสมัยรัชกาลที่ 2 สุนทรภู่ได้เข้ารับราชการในกรมพระอาลักษณ์ และเป็นที่โปรดปรานของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จนแต่งตั้งให้เป็นกวีที่ปรึกษาและคอยรับใช้ใกล้ชิด เนื่องจากเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงแต่งกลอนบทละครในเรื่อง "รามเกียรติ์" ดิฉันไม่มีผู้ใดต่อกลอนได้ต้องพระราชหฤทัย จึงโปรดให้สุนทรภู่ออกมาแต่ง ปรากฏว่าแต่งได้ดีเป็นที่พอพระทัย จึงทรงพระกรุณาฯ เลื่อนให้เป็น "ขุนสุนทรโวหาร"

ต่อมาในราว พ.ศ. 2364 สุนทรภู่ออกมาพักเพราะเมาสุราอาละวาดและทำร้ายท่านผู้ใหญ่ แต่ติดอยู่ไม่นานก็พ้นโทษ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงดิดัดบทพระราชนิพนธ์เรื่อง "สังข์ทอง" ไม่มีใครแต่งได้ต้องพระทัย ทรงให้สุนทรภู่ออกมาแต่งก็เป็นที่พอพระราชหฤทัย ภายหลังพ้นโทษ สุนทรภู่ได้เป็นพระอาจารย์ถวายอักษรสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าอาภรณ์ พระราชโอรสในรัชกาลที่ 2 และเชื่อกันว่าสุนทรภู่ออกแต่งเรื่อง "สวัสดิรักษา" ในระหว่างเวลานี้ ซึ่งในระหว่างรับราชการอยู่นี้ สุนทรภู่ออกงานใหม่กับแม่นิ่ม มีบุตรด้วยกันหนึ่งคน ชื่อ "พ่อดาบ"

"สุนทรภู่" รับราชการอยู่เพียง 8 ปี เมื่อถึงปี พ.ศ. 2367 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต หลังจากนั้นสุนทรภู่ออกบวชที่วัดราชบูรณะ (วัดเลียบ) อยู่เป็นเวลา 18 ปี ระหว่างนั้นได้ย้ายไปอยู่วัดต่างๆ หลายแห่ง ได้แก่ วัดเลียบ วัดแจ้ง วัดโพธิ์ วัดมหาธาตุ และ วัดเทพธิดาราม ซึ่งผลจากการที่ภิกษุเดินทางธุดงค์ไปที่ต่างๆ ทั่วประเทศ ปรากฏผลงานเป็นนิราศ

เรื่องต่าง ๆ มากมาย งานเขียนชิ้นสุดท้ายที่ภิกษุภู่งแต่งไว้ก่อนลาสิกขาบท คือ รำพันพิลาป โดยแต่งขณะจำพรรษาอยู่ที่วัดเทพธิดาราม พ.ศ. 2385

ทั้งนี้ ระหว่างที่ออกเดินทางธุดงค์ ภิกษุภู่งได้รับการอุปการะจากพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ จนพระองค์ประจวบสิ้นพระชนม์ สุนทรภู่งจึงลาสิกขา รวมอายุพรรษาที่บวชได้ประมาณ 10 พรรษา สุนทรภู่งออกมาดะการกำลับาอยู่พักหนึ่งจึงกลับเข้าไปบวชอีกครั้งหนึ่ง แต่อยู่ได้เพียง 2 พรรษา ก็ลาสิกขา และถวายตัวอยู่กับเจ้าฟ้าน้อย หรือสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ พระราชวังเดิม รวมทั้งได้รับอุปการะจากกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพอีกด้วย

ในสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ครองราชย์ ทรงสถาปนา เจ้าฟ้า กรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ประทับอยู่วังหน้า (พระบรมราชวัง) สุนทรภู่งได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น "พระสุนทรโวหาร" ตำแหน่งเจ้ากรมพระอาลักษณ์ฝ่ายบวรราชวังในปี พ.ศ. 2394 และรับราชการต่อมาได้ 4 ปี ก็ถึงแก่กรรมใน พ.ศ. 2398 รวมอายุได้ 70 ปี ในเขตพระราชวังเดิม ใกล้หอนั่งของพระยามนเทียรบาล (บัว) ที่เรียกชื่อกันว่า "ห้องสุนทรภู่ง"

สำหรับทายาทของสุนทรภู่งนั้น เชื่อกันว่าสุนทรภู่งมีบุตรชาย 3 คน คือ "พ่อพัด" เกิดจากภรรยาคนแรกคือแม่จัน, "พ่อตาบ" เกิดจากภรรยาคนที่สองคือแม่นิ่ม และ "พ่อนิล" เกิดจากภรรยาที่ชื่อแม่ม่วง นอกจากนี้ ปรากฏชื่อบุตรบุญธรรมอีกสองคน ชื่อ "พ่อกลิ่น" และ "พ่อซุบ" อย่างไรก็ตามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) ทรงตราพระราชบัญญัตินามสกุลขึ้น และตระกูลของสุนทรภู่งได้ใช้นามสกุลต่อมาว่า "ภู่งเรืองส์"

ผลงานของสุนทรภู่

หนังสือบทกลอนของสุนทรภู่มีอยู่มาก เท่าที่ปรากฏเรื่องที่ยังมีฉบับอยู่ในปัจจุบันนี้คือ
ประเภทนิราศ

- นิราศเมืองแกลง (พ.ศ. 2349) - แต่งเมื่อหลังพ้นโทษจากคุก และเดินทางไปหาพ่อที่เมืองแกลง
- นิราศพระบาท (พ.ศ. 2350) - แต่งหลังจากกลับจากเมืองแกลง และต้องตามเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ไปนมัสการรอยพระพุทธรูปที่จังหวัดสระบุรีในวันมาฆบูชา
- นิราศภูเขาทอง (ประมาณ พ.ศ. 2371) - แต่งโดยสมมุติว่า เณรหนูพัด เป็นผู้แต่งไปนมัสการพระเจดีย์ภูเขาทองที่จังหวัดอยุธยา
- นิราศสุพรรณ (ประมาณ พ.ศ. 2374) - แต่งเมื่อครั้งยังบวชอยู่ และไปค้นหาอายุวัฒนะที่จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นผลงานเรื่องเดียวของสุนทรภู่ที่แต่งเป็นโคลง
- นิราศวัดเจ้าฟ้า (ประมาณ พ.ศ. 2375) - แต่งเมื่อครั้งยังบวชอยู่ และไปค้นหาอายุวัฒนะตามลายแทงที่วัดเจ้าฟ้าอากาศ (ไม่ปรากฏว่าที่จริงคือวัดใด) ที่จังหวัดอยุธยา
- นิราศอิเหนา (ไม่ปรากฏ, คาดว่าเป็นสมัยรัชกาลที่ 3) แต่งเป็นเนื้อเรื่องอิเหนารำพันถึงนางนุชบา
- รำพันพิลาป (พ.ศ. 2385) - แต่งเมื่อครั้งจำพรรษาอยู่ที่วัดเทพธิดาราม แล้วเกิดฝันร้ายว่าชะตาขาด จึงบันทึกความฝันพร้อมรำพันความอาภัพของตัวเองเป็น "รำพันพิลาป" จากนั้นจึงลาสิกขา
- นิราศพระประธม (พ.ศ. 2385) เชื่อว่าแต่งเมื่อหลังจากลาสิกขาและเข้ารับราชการในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปนมัสการพระประธมเจดีย์ (หรือพระปฐมเจดีย์) ที่เมืองนครชัยศรี
- นิราศเมืองเพชร (พ.ศ. 2388) - แต่งเมื่อเข้ารับราชการในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เชื่อว่าไปธุระราชการอย่างใดอย่างหนึ่ง นิราศเรื่องนี้มีฉบับค้นพบเนื้อหาเพิ่มเติมซึ่ง อ.ล้อมเพ็งแก้ว เชื่อว่าบรรพบุรุษฝ่ายมารดาของสุนทรภู่เป็นชาวเมืองเพชร

ประเภทนิทาน

- เรื่องโคบุตร เชื่อว่าเป็นงานประพันธ์ชิ้นแรกของสุนทรภู่ เป็นเรื่องราวของ "โคบุตร" ซึ่งเป็นโอรสของพระอาทิตย์กับนางอัปสร แต่เติบโตขึ้นมาด้วยการเลี้ยงดูของนางราชสีห์
- เรื่องพระอภัยมณี คาดว่าเริ่มประพันธ์ในสมัยรัชกาลที่ 2 และแต่ง ๆ หยุด ๆ เรื่อยมา จนถึงสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นผลงานชิ้นเอกของสุนทรภู่ ได้รับยกย่องจากวรรณคดีสโมสร ให้เป็นสุดยอดวรรณคดีไทยประเภทกลอนนิทาน
- เรื่องพระไชยสุริยา เป็นนิทานที่สุนทรภู่แต่งด้วยฉันทลักษณ์ประเภทกาพย์ หลายชนิด ได้แก่ กาพย์ยานี 11 กาพย์ฉบัง 16 และกาพย์สุรางคนางค์ 28 เป็นนิทานสำหรับสอนอ่าน เนื้อหาเรียงลำดับความง่ายไปยาก จากแม่ ก กา แม่คน กง กก กค กบ กม และเกษ เชื่อว่าแต่งขึ้นประมาณ พ.ศ. 2383 - 2385
- เรื่องลักษณวงศ์ เป็นนิทานแนวจักร ๆ วงศ์ ๆ ที่นำโครงเรื่องมาจากนิทานพื้นบ้าน แต่มีตอนจบที่แตกต่างไปจากนิทานทั่วไปเพราะไม่ได้จบด้วยความสุข แต่จบด้วยงานสมโภชพนางทิพ เกสร ชายาของลักษณวงศ์ที่สิ้นชีวิตด้วยการสั่งประหารของลักษณวงศ์เอง
- เรื่องสิงห์ไกรภพ เชื่อว่าเริ่มประพันธ์เมื่อครั้งถวายอักษรแด่เจ้าฟ้าอาภรณ์ ภายหลังจึงแต่งถวายกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ และน่าจะหยุดแต่งหลังจากกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพสิ้นพระชนม์ สิงห์ไกรภพเป็นตัวละครเอกที่แตกต่างจากตัวพระในเรื่องอื่น ๆ เนื่องจากเป็นคนรักเดียวใจเดียว

ประเภทสุภาษิต

- สวัสดิรักษา คาดว่าประพันธ์ในสมัยรัชกาลที่ 2 ขณะเป็นพระอาจารย์ถวายอักษรแด่เจ้าฟ้าอาภรณ์
- สุภาษิตสอนหญิง เป็นหนึ่งในผลงานซึ่งยังเป็นที่เคลือบแคลงว่า สุนทรภู่เป็นผู้ประพันธ์จริงหรือไม่
- เพลงยาวถวายโอวาท คาดว่าประพันธ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 ขณะเป็นพระอาจารย์ถวายอักษรแด่เจ้าฟ้ากลางและเจ้าฟ้าปิ๋ว

ประเภทบทละคร

- เรื่องอภัยนุราช ซึ่งเขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 เพื่อถวายพระองค์เจ้าดวงประภา พระธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

ประเภทบทเสภา

- เรื่องขุนช้างขุนแผน (ตอนกำเนิดพลายงาม)
- เรื่องพระราชพงศาวดาร

ประเภทบทเห่กล่อม

แต่งขึ้นสำหรับใช้ขับกล่อมหม่อมเจ้าในพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ กับพระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เท่าที่พบมี 4 เรื่องคือ เห่จับระบำ, เห่เรื่องพระอภัยมณี, เห่เรื่องโคบุตร และเห่เรื่องกาเกี

ตัวอย่างวรรณคดีที่มีชื่อเสียงของสุนทรภู่

ด้วยความที่สุนทรภู่เป็นศิลปินเอกที่มีผลงานทางวรรณกรรม วรรณคดีมากมาย ทำให้ผลงานหลาย ๆ เรื่องของ สุนทรภู่ ถูกนำไปเป็นบทเรียนให้เด็กไทยได้ศึกษา จึงทำให้มีหลาย ๆ บทประพันธ์ที่คุ้นหู หรือ "วรรณคดี" ยกตัวอย่างเช่น บางตอนจาก นิราศภูเขาทอง

ถึงโรงเหล้าเตาถ่านควันโขมง
มีคันทองผุกสายไ้ปลายเสา
โอบาปกรรมน่านรกรเจียวอกเรา
ให้มัวเมาเหมือนหนึ่งบ้าเป็นน่าอาย

บางตอนจาก นิราศอิเหนา

จะหักอื่นขึ้นหักก็จักได้
หักอาลัยนี้ไม่หลุดสุดจะหัก
สารพัดตัดขาดประหลาดนัก
แต่ตัดรักนี้ไม่ขาดประหลาดใจ

บางตอนจาก พระอภัยมณี

บัดเดี๋ยวดังหึ่งแห่งวังเวงแว่ว
สะดุ้งแล้วเหลียวแลชะเง้อหา
เห็นโยคีขีรุ่งพุ่งออกมา
ประคองพาขึ้นไปจนบนบรรพต

แล้วสอนว่าอย่าไว้ใจมนุษย์
มันแสนสุดลึกล้ำเหลือกำหนด
ถึงเถาวัลย์พันเกี่ยวที่เลี้ยวลด
ก็ไม่คดเหมือนหนึ่งในน้ำใจคน

(พระฤๅษีสอนสุดสาคร)

ภาคผนวก ข

พระอภัยมณี

พระอภัยมณี เป็นวรรณคดีชิ้นเยี่ยมเรื่องหนึ่งของไทย ผลงานชิ้นเอกของพระสุนทรโวหาร หรือสุนทรภู่ กวีเอกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ประพันธ์ขึ้นเป็นนิทานคำกลอนที่มีความยาวมากถึง 94 เล่มสมุดไทย เมื่อพิมพ์เป็นเล่มหนังสือ จะมีความยาวกว่าหนึ่งพันสองร้อยหน้า ระยะเวลาในการประพันธ์ไม่มีการระบุไว้อย่างแน่ชัด แต่คาดว่าสุนทรภู่เริ่มประพันธ์ราวปี พ.ศ. 2364-2366 และแต่งๆ หยุดๆ ไปตลอดเป็นระยะ สิ้นสุดการประพันธ์ราว พ.ศ. 2388 รวมเวลามากกว่า 20 ปี

เนื้อเรื่องของ พระอภัยมณี ส่วนใหญ่คือเหตุการณ์ในชีวิตของตัวละครพระอภัยมณี นับแต่อายุได้ 15 ปี และออกเดินทางไปศึกษาวิชาความรู้เช่นเดียวกับเจ้าชายในวรรณคดีไทยอื่น ๆ แต่วิชาที่พระอภัยมณีไปศึกษามา มิใช่วิทยาอาคมหรือความรู้เกี่ยวกับการปกครองบ้านเมือง กลับเป็นวิชาดนตรี คือ การเป่าปี่ ทำให้พระบิดาโกรธมากจนขับไล่ออกจากเมือง การผจญภัยของพระอภัยมณีก็เริ่มขึ้นนับแต่นั้น เขากับน้องชายคือ ศรีสุวรรณ ระเห่ร่อนไปจนเจอกับสามพราหมณ์ ถูกลูกผีเสื้อสมุทรจับตัวไป มีบุตรชายชื่อสินสมุทร พ่อเจ๊อกแม่เจ๊อกช่วยพาหนีไปยังเกาะแก้วพิสดาร เขามีบุตรกับอมมนุษย์อีกครั้งคือกับนางเงือก ได้บุตรชายชื่อสุดสาคร ต่อมาพระอภัยมณีได้รับความช่วยเหลือจากเจ้ากรุงผลึกและรักกันกับลูกสาวของเจ้ากรุงผลึก คือ นางสุวรรณมาลี แต่นางมีคู่หมั้นแล้วกับชาวต่างชาติแห่งเกาะลังกา ความขัดแย้งนี้ทำให้เกิดสงครามใหญ่ระหว่างกรุงผลึกกับกรุงลังกาเป็นเวลานานหลายปี แต่ในที่สุดสงครามก็ยุติลงได้เมื่อ นางละเวงวันพา ลูกสาวเจ้ากรุงลังกาซึ่งต่อมาได้เป็นเจ้าเมืองสาวสวย ตกหลุมรักกับพระอภัยมณีเสียเอง หลังสงครามพระอภัยมณีปลงได้กับความไม่แน่นอนของโลกมนุษย์และออกบวช โดยมีภรรยาามุขย์ทั้งสองคนคือนางสุวรรณมาลีกับนางละเวงออกบวชด้วย เรื่องราวในช่วงหลังของพระอภัยมณี เป็นการผจญภัยของรุ่นลูก ๆ ของพระอภัยมณี โดยมีสุดสาครกับนางเสาวคนธ์เป็นตัวละครหลัก เรื่องราวของสุดสาครโดยเฉพาะในช่วง กำเนิดสุดสาคร (พระอภัยมณี ตอนที่ 24-25) นับว่าเป็นวรรณกรรมเยาวชนที่โด่งดังมากอีกชุดหนึ่ง

พระอภัยมณี จัดได้ว่าเป็นผลงานชิ้นเอกของสุนทรภู่ และเป็นที่รู้จักกว้างขวางมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เนื่องจากเค้าโครงเรื่องของพระอภัยมณีแหวกประเพณีของวรรณคดีในยุคเก่า มีจินตนาการล้ำลึกอยู่มากมาย และมีตัวละครจากหลากหลายชนชาติ แสดงให้เห็นถึงวิสัยทัศน์และความเปิดกว้าง ความเป็นนักคิดยุคใหม่ของผู้ประพันธ์เมื่อเปรียบเทียบกับยุคสมัยเดียวกันได้เป็นอย่างดี นักวิชาการจำนวนมากพากันศึกษากลอนนิทาน พระอภัยมณี เพื่อค้นคว้าหาแรงบันดาลใจ เชื่อมโยงแนวคิดของสุนทรภูู่กับวรรณกรรมโบราณ ตลอดจนความรู้เกี่ยวกับภูมิศาสตร์ยุคใหม่ของบรรดานักเดินเรือที่เข้ามาสู่ประเทศไทยในยุคการค้าสำเภา นอกจากนี้แนวคิดที่สุนทรภูู่สอดแทรกไว้ในบทประพันธ์ทำให้ผลงานชิ้นนี้โดดเด่นและเป็นที่รู้จักมาก เพราะผู้คนล้วนใช้บทกลอนเหล่านั้นเป็นคติสอนใจ เช่น บทกลอนในช่วงที่พระฤๅษีสอนสุดสาคร เป็นต้น

เมื่อเข้าสู่ยุคของการพิมพ์ พระอภัยมณี ได้ตีพิมพ์เผยแพร่ในวงกว้างยิ่งขึ้นโดยโรงพิมพ์ของหมอสมีท ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความนิยมของเรื่องมีมากขนาดที่หมอสมีทสามารถจำหน่ายนิทานคำกลอนเรื่องนี้ขายดิบขายดีจนมีเงินสร้างตึกได้ ในยุคต่อมามีการดัดแปลงและถ่ายทอดวรรณกรรมชิ้นนี้ออกไปในรูปแบบต่าง ๆ มากมาย ทั้งเรื่องเล่าร้อยแก้ว การ์ตูน รวมทั้งภาพยนตร์ และละคร บทกลอนหลายช่วงในเรื่องพระอภัยมณี ได้รับคัดเลือกให้บรรจุอยู่ในแบบการเรียนการสอนของกระทรวงศึกษาธิการ กลายเป็นคติสอนใจที่ผู้คนทั่วไปจดจำกันได้

ประวัติการแต่ง

ไม่มีที่ใดบันทึกไว้ชัดเจนว่า สุนทรภูู่เริ่มแต่ง พระอภัยมณี ขึ้นตั้งแต่เมื่อใด แต่จากการพิเคราะห์สำนวนกลอนและการกล่าวอ้างถึงในผลงานชิ้นอื่น ๆ ของสุนทรภูู่ นักวิชาการคาดว่าสุนทรภูู่ น่าจะเริ่มแต่งเรื่องพระอภัยมณี ตั้งแต่ครั้งสมัยรัชกาลที่ 2 เมื่อคราวต้องโทษติดคุก (คาดว่าประมาณ ปี พ.ศ. 2364-2366) โดยค่อยแต่งทีละเล่มสองเล่มเรื่อยไป และยังแต่ง ๆ หยุด ๆ เป็นหลายครั้ง ในตอนแรกเขียนจบไว้ที่ 49 เล่มสมุดไทย แต่กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพทรงมีรับสั่งให้แต่งต่อ ในที่สุดจึงได้ความยาวถึง 64 เล่มสมุดไทย ทว่านักวรรณคดีบางท่านเสนอความเห็น ว่าในเล่มหลัง ๆ อาจไม่ใช่สำนวนของสุนทรภูู่เพียงคนเดียว คาดว่าสุนทรภูู่หยุดแต่งเรื่อง พระอภัยมณี ประมาณ ปี พ.ศ. 2388 หลังการสิ้นพระชนม์ของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ใช้เวลาในการประพันธ์ทั้งสิ้นมากกว่า 20 ปี

ลักษณะคำประพันธ์

คำประพันธ์ในเรื่อง พระอภัยมณี เป็นกลอนสุภาพทั้งหมด ด้วยเป็นความถนัดอย่างพิเศษของกวีผู้นี้ ภาษาที่ใช้มีความเรียบง่ายตามแบบฉบับของสุนทรภู่ มีสัมผัสในไพเราะงดงามโดยตลอด ทำให้เป็นที่นิยมอ่านเรื่อยมาแม้นปัจจุบัน

พระอภัยมณี ตามฉบับพิมพ์ของหอพระสมุด มีความยาวทั้งสิ้น 24,500 คำกลอน คิดเป็นจำนวนคำตามวชิวิภาคได้ 392,000 คำ นับเป็นหนังสือกลอนขนาดมหึมา มีโครงเรื่องย่อย ๆ แทรกไปตลอดทาง คือจากเหตุการณ์หนึ่งนำไปสู่เหตุและผลอีกเหตุการณ์หนึ่ง ซึ่งเป็นลักษณะงานเขียนที่สามารถเขียนไปได้เรื่อย ๆ อย่างไรก็ดีอาจนับเหตุการณ์สำคัญหรือไคลแมกซ์ของเรื่องได้ ในตอนทัพลังกากับทัพระอภัยมณีรบกันจนถึงขั้นเคียดขาด ต้องแลกกลาญกันไปข้างใดข้างหนึ่ง แต่สุนทรภู่ก็สามารถคลี่คลายไคลแมกซ์นี้ได้อย่างสวยงาม

เรื่อง พระอภัยมณี แบ่งบทประพันธ์ไว้ทั้งสิ้น 64 ตอน มีชื่อบทดังต่อไปนี้

1. พระอภัยมณีกับศรีสุวรรณเรียนวิชา
2. นางผีเสื้อลักพระอภัยมณี
3. ศรีสุวรรณเข้าเมืองรมจักร
4. ศรีสุวรรณพบนางเกษรา
5. ศรีสุวรรณเกี้ยวนางเกษรา
6. ศรีสุวรรณรบท้าวอุเทน
7. ศรีสุวรรณพยายาลนางเกษรา
8. อภิเษกศรีสุวรรณ
9. พระอภัยมณีหนีนางผีเสื้อ
10. พระอภัยมณีได้นางเงือก
11. นางสุวรรณมาลีไปเที่ยวทะเล
12. พระอภัยมณีพบนางสุวรรณมาลี
13. พระอภัยมณีโดยสารเรือนางสุวรรณมาลี
14. พระอภัยมณีเรือแตก
15. สิ้นสมุทรโดยสารเรือโจรสลัด

16. สิ้นสมุทรพบศรีสุวรรณ
17. ศรีสุวรรณกับสิ้นสมุทรตามพระอภัยมณี
18. พระอภัยมณีโดยสารเรืออุศเรน
19. พระอภัยมณีพบศรีสุวรรณกับสิ้นสมุทร
20. สิ้นสมุทรรบกับอุศเรน
21. พระอภัยมณีเกี่ยวนางสุวรรณมาลี
22. พระอภัยมณีครองเมืองผลึก
23. พระอภัยมณีอภิเษกกับนางสุวรรณมาลี
24. กำเนิดสุดสาคร
25. สุดสาครเข้าเมืองการเวก
26. อุศเรนตีเมืองผลึก
27. เจ้าละมานตีเมืองผลึก
28. สุดสาครตามพระอภัยมณี
29. คีกร่ำไห้ตีเมืองผลึก
30. พระอภัยมณีตีเมืองใหม่
31. พระอภัยมณีพบนางละเวง
32. ศรีสุวรรณอาสาตีด่านคงคา
33. ย่องตอดสะกดทัพ
34. นางละเวงคิดหย่าทัพ
35. พระอภัยมณีติดท้ายรถ
36. พระอภัยมณีทำผูกคอตายได้นางละเวง
37. ศรีสุวรรณกับสิ้นสมุทรถูกทำเสน่ห์
38. นางสุวรรณมาลีข้ามไปเมืองลังกา
39. นางสุวรรณมาลีมีสารตัดพ้อ
40. สุดสาครถูกเสน่ห์
41. นางสุวรรณมาลีหึงหน้าป้อม
42. หัสไชยแก้เสน่ห์
43. นางสาวคนธชิ่งแก้

44. กษัตริย์สามัคคี
45. นางเสาวคนธ์บุคโคตรเพชร
46. พระอภัยมณีกลับเมือง
47. อภิเษกสินสมุทร
48. นางเสาวคนธ์หนี
49. นางเสาวคนธ์แปลงเป็นฤๅษี
50. นางเสาวคนธ์ได้เมืองวาหุโลม
51. สุตสาครตามนางเสาวคนธ์
52. พระอภัยมณีทำศพท้าวสุทัศน์
53. มังคลาครองเมืองลังกา
54. มังคลาชิงโคตรเพชร
55. มังคลาจับนางสุวรรณมาลีและท้าวทศวงศ์
56. หัสไชยตีด่านเมืองลังกา
57. สุตสาครรบกับมังคลา
58. นางละเวงช่วยนางสุวรรณมาลีและท้าวทศวงศ์
59. พระอภัยมณี ศรีสุวรรณไปเมืองลังกา
60. พระอภัยมณีรบกับมังคลา
61. สังฆราชบาทหลวงเผาเมืองลังกา
62. พระอภัยมณีเข้าเมืองลังกา
63. อภิเษกหัสไชย
64. พระอภัยมณีออกบวช

หลังเหตุการณ์พระอภัยมณีออกบวช มีผู้แต่งเรื่องต่อออกไปอีก เช่น นางเงือกได้ตัดหางและกลายเป็นมนุษย์ แต่นั่นไม่ใช่งานประพันธ์ของสุนทรภู่ ในฉบับพิมพ์ของหอพระสมุดจึงย่อเนื้อหาส่วนหลังเรียบเรียงเป็นร้อยแก้วบรรจุไว้ท้ายเล่ม

โครงเรื่อง

ท้าวสุทนต์และพระนางประทุมเกสร ผู้ครองกรุงรัตน มีพระโอรสสององค์ คือ พระอภัยมณี และศรีสุวรรณ ได้รับสั่งให้โอรสทั้งสองไปเรียนศิลปวิทยา ในที่สุดพระอภัยมณีได้เรียนวิชาปี ขณะที่ศรีสุวรรณได้เรียนวิชากระบี่กระบอง เมื่อสำเร็จวิชาก็ได้กลับคืนพระนคร ทว่าพระบิดาทรงกริ้วด้วยพระโอรสไปเรียนวิชาชั้นต่ำ ไม่คู่ควรแก่ยศฐาบรรดาศักดิ์ จึงไล่ทั้งสองออกจากพระนคร

ทั้งสองเดินทางมาถึงชายทะเล ได้พบกับสามพราหมณ์คือ โมรา สาหนนท์ และวิเชียร ได้สมัครเป็นมิตรกัน แล้วพระอภัยมณีเป่าปี่ให้คนทั้งหมดฟัง ทั้งหมดเคลิบเคลิ้มตามเพลง ปี่จนหลับไป เพลงปี่ดังไปถึงนางผีเสื้อสมุทรที่อาศัยอยู่ในทะเล เมื่อตามเสียงปี่มาพบพระอภัยมณีก็หลงรัก จึงลักพาตัวพระอภัยมณีไปอยู่กับนางบนเกาะ แล้วจำแลงร่างเป็นหญิงสาวสวยงาม แม้พระอภัยมณีรู้อยู่ว่านั่นคือนางยักษ์ แต่ก็ไม่สามารถหนีไปไหนได้ ทั้งสองอยู่กินกันมาจนนางผีเสื้อให้กำเนิดบุตรชายคนหนึ่ง ชื่อว่า สินสมุทร

ด้านศรีสุวรรณกับสามพราหมณ์เมื่อตื่นขึ้นมาไม่พบพระอภัยมณีก็เที่ยวค้นหา จนไปถึงเมืองรมจักรพบศึกติดพัน ศรีสุวรรณกับสามพราหมณ์ช่วยรบป้องกันเมืองได้ ได้พบนางเกษราธิดาของเจ้าเมือง ต่อมาศรีสุวรรณได้อภิเษกนางเกษรา มีพระธิดาชื่อนางอรุณศรี

วันหนึ่งสินสมุทรออกไปเที่ยวเล่นเจอพ่อเงือกแม่เงือก จึงจับตัวมาให้พระอภัยมณีดู พ่อเงือกแม่เงือกวอนขอชีวิตโดยเสนอจะพาพระอภัยมณี พระอภัยจึงออกอุบายให้นางผีเสื้อไปถือศีลบนเขาสามวัน ระหว่างนั้นเขาก็พาสินสมุทรหนี พ่อเงือกแม่เงือกพาพระอภัยและสินสมุทรมาเกือบถึงเกาะแก้วพิสดารแล้ว แต่นางผีเสื้อรู้ตัวติดตามมาทัน จับพ่อเงือกแม่เงือกฆ่าเสีย นางเงือกผู้ลูกพาพระอภัยกับสินสมุทรหนีไปจนถึงเกาะแก้วพิสดารได้สำเร็จ บนเกาะนี้มีพระฤๅษีมีฤทธิ์มาก นางผีเสื้อจึงไม่กล้าทำอะไร ทั้งหมดอาศัยอยู่บนเกาะแก้วพิสดาร พระอภัยได้นางเงือกเป็นภรรยา

ฝ่ายท้าวสิลราชกับพระนางมณฑา ผู้ครองเมืองเมืองผลึก มีพระธิดาองค์เดียวคือนางสุวรรณมาลี ทรงเป็นคู่หมั้นอยู่กับอุศเรน เจ้าชายเมืองลังกา วันหนึ่งนางสุวรรณมาลีเกิดนิมิตฝันโหรทำนายว่าต้องออกเที่ยวทะเลจะได้พบลาภ ทั้งหมดจึงเดินเรือเที่ยวท่องไป แต่เกิดพายุใหญ่พัดเรือไปถึงเกาะนาควารี คำทำนายของปู่เจ้าทำให้ท้าวสิลราชพากองเรือมุ่งหน้าไปยังเกาะแก้วพิสดาร

ได้พบพระอภัยมณีและรับพระอภัยมณีกับสินสมุทรขึ้นเรือไปด้วยเพื่ออาศัยกลับบ้านเมือง แต่เมื่อเรือออกจากเกาะ นางผีเสื้อสมุทรก็มาอาละวาดอีกจนเรือแตก ท้าวสิลราชกับบริวารส่วนใหญ่สิ้นชีพ สินสมุทรพานางสุวรรณมาลีหนีไปได้ พระอภัยมณีเป่าปี่สังหารนางยักษ์

ทั้งหมดแตกกระจายพลัดพรายจากกัน พระอภัยมณีได้รับความช่วยเหลือจากอุศเรน คู่หมั้นของนางสุวรรณมาลี ที่ออกเรือมาตามหาเพราะหายไปนาน ส่วนสินสมุทรรักนางสุวรรณมาลี ได้โจรสลัดในน่านน้ำนั้นช่วยไว้ได้ แต่โจรคิดทำร้าย สินสมุทรจึงสังหารโจรแล้วครองเรือมาเอง แล้วได้พบศรีสุวรรณที่ออกล่องเรือเที่ยวตามหาพี่ชาย ทั้งหมดเดินทางไปด้วยกันจนมาพบพระอภัยมณีกับอุศเรน สินสมุทรรักนางสุวรรณมาลียากได้เป็นแม่ จึงเกิดวิวาทกับอุศเรน พระอภัยมณีไปเมืองผลึกกับนางสุวรรณมาลีและได้ขึ้นครองเมืองแทนท้าวสิลราช อุศเรนแค้นและกลับเมืองลังกายกทัพมาตีเมืองผลึก แต่แพ้อุบายนางวลีเจนนั่นชีวิต นางละเวงวันพาผู้น้องสาวคิดแก้แค้น จึงใช้รูปของตนทำเสน่ห์ส่งไปหัวเมืองต่าง ๆ ให้ยกทัพมาตีเมืองผลึก

ด้านเกาะแก้วพิสดาร นางเงือกให้กำเนิดบุตรชื่อ สุดสาคร เป็นเด็กฉลาดแข็งแรง วันหนึ่งสุดสาครจับม้านิลมังกรได้ พระฤๅษีสอนวิชาให้แล้วเล่าเรื่องพระอภัยมณีให้ฟัง สุดสาครออกเดินทางตามหาพระอภัยมณีจนไปถึงเมืองการเวก ระหว่างทางถูกขีปนาลูกธนูขโมยไม้เท้าและม้านิลมังกรไป แต่พระฤๅษีมาช่วยไว้ เมื่อชิงไม้เท้าและม้านิลมังกรคืนมาได้ ก็เข้าเมืองการเวก กษัตริย์เจ้าเมืองรักใคร่เอ็นดูสุดสาคร จึงเลี้ยงดูเป็นโอรสบุญธรรมอยู่ด้วยกันกับนางเสาวคนธ์และหัตสไชยพระธิดาและพระโอรส จนเติบโตใหญ่ สุดสาครคิดออกตามหาพ่อ เจ้าเมืองการเวกจึงจัดกองเรือให้ โดยมีนางเสาวคนธ์และหัตสไชยติดตามไปด้วย ทั้งหมดล่องเรือไปถึงเมืองผลึกขณะถูกทัพลังกาและทัพพันธุมิตรล้อมเมือง

พระอภัยมณี ศรีสุวรรณ สินสมุทร และสุดสาคร ช่วยเมืองผลึกรบจนสามารถเอาชนะทัพอื่น ๆ ได้ พระอภัยมณีได้รู้ข่าวนางละเวงที่ลงเสน่ห์ทำให้เมืองต่าง ๆ พากันยกมารบเมืองผลึกตามคำขอร้องแล้วเกิดต้องมนต์ของนางละเวงเสียเอง พระอภัยยกทัพตามไปตีเมืองลังกา แต่รบกันเท่าใดก็ไม่แพ้ชนะเสียที ต่อมาพระอภัยมณีลอบติดรณางละเวงเข้าไปในวัง เมื่อนางละเวงได้พบพระอภัยก็ฆ่าไม่ลง กลับหลงรักจนได้เป็นสามีภรรยา กัน ส่วนบริวารอื่นของนางละเวงคือนางขุพาผกา รำภาสहरี และสุลาถวัน ใช้เสน่ห์กับฝ่ายพระอภัยมณี ได้แก่ ศรีสุวรรณ สินสมุทร และแม่แต่

สุดสาครที่ครองตนเป็นฤๅษีก็ต้องมนต์ไปด้วย จนทั้งหมดหลงมัวเมาติดพันอยู่ในลังกาไม่ยอมกลับเมืองผลึก นางสุวรรณมาลิกับอรุณรัสมิและเสาวคนธ์จึงมาตาม แต่ไม่เป็นผล จนต้องให้หัสไชยช่วยแก้เสน่ห์ให้ลุงและเหล่าพี่ กษัตริย์ทั้งหมดยอมสงบศึกต่อกัน แต่นางเสาวคนธ์แค้นสุดสาครจึงหนีไปเมืองวาหุโลม สุดสาครต้องติดตามไปจนภายหลังจึงได้อภิเษกกัน

ด้านกรุงรัตน ท้าวสุทนต์สิ้นพระชนม์ พระอภัยมณีกับเหล่ากษัตริย์จึงเดินทางไปทำศพ มังคลาบุตรของพระอภัยมณีกับนางละเวงได้ครองเมืองลังกา แต่ถูกบาทหลวงยูแหยจึงแค้นเคืองเหล่ากษัตริย์ จับตัวนางสุวรรณมาลีและพระญาติมาขังไว้ หัสไชยกับสุดสาครยกทัพมาช่วยแต่ไม่สำเร็จ แม้แต่นางละเวงผู้เป็นมารดาเองก็ห้ามปรามไม่ได้ พระอภัยมณีกับศรีสุวรรณยกทัพตามมาจึงเอาชนะศึกได้ จบศึกแล้วพระอภัยมณีอภิเษกโอรสทั้งหลายให้ครองเมืองต่าง ๆ แล้วออกบวชพร้อมกับนางละเวงและนางสุวรรณมาลี

แรงบันดาลใจ

สมุคภาพไตรภูมิ แหล่งข้อมูลสำคัญของสุนทรภู่ เนื้อหาในเรื่อง พระอภัยมณี นอกจากมีความแปลกใหม่ด้านเค้าโครงเรื่อง แต่ก็มีรายละเอียดปลีกย่อยมากมายที่แสดงให้เห็นถึงภูมิรู้ของผู้ประพันธ์ว่ามีความรู้กว้างขวางและละเอียดลึกซึ้งอย่างยิ่ง นักวิชาการส่วนมากลงความเห็นพ้องกันว่า สุนทรภู่ได้รับแรงบันดาลใจมากมายจากวรรณคดีโบราณทั้งของไทยและของต่างประเทศ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธำรงราชานุภาพ ตรัสว่า "เรื่องพระอภัยมณี สุนทรภู่ตั้งใจแต่งโดยประณีตทั้งตัวเรื่องและถ้อยคำสำนวน ส่วนตัวเรื่องนั้นพยายามตรวจตราหาเรื่องราวที่ปรากฏอยู่ในหนังสือต่าง ๆ บ้าง เรื่องที่รู้โดยผู้อื่นบอกเล่าบ้าง เามาตริตรงเลือกคัดประดิษฐ์ติดต่อแต่ง ประกอบกับความคิดของสุนทรภู่เอง ประจักษ์ ประภาพิทยากร กล่าวว่า "วรรณคดีที่สุนทรภู่อาศัยแก่มานั้น มีทั้งวรรณคดีจีน ขวา ไทย แยก พร้อมมูล วรรณคดีที่กล่าวมานี้สุนทรภู่ต้องรู้ดีแน่"หรือ สุริย์ พงศ์อารักษ์ กล่าวถึง พระอภัยมณีว่า "เนื้อเรื่องส่วนใหญ่แตกต่างจากวรรณคดีไทยแนวจักร ๆ วงศ์ ๆ ทั่วไป เค้าโครงเรื่องได้มาจากวรรณคดีต่าง ๆ ของไทยและวรรณคดีต่างประเทศหลายเรื่อง เช่น เรื่องอาหรับราตรี เรื่องไซฮัน เป็นต้น รวมถึงเค้าเรื่องจากเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ เหตุการณ์ในชีวิตของสุนทรภู่ และจินตนาการที่ผสมผสานผูกร้อยเข้าด้วยกัน" เค้าโครงจากวรรณกรรมต่างประเทศนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธำรงราชานุภาพได้ทรงอธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า เค้าเรื่องที่มาจากอาหรับราตรี ของเซอร์ริชาร์ด เบอร์ตัน

คือ นิทานว่าด้วยเรื่องของกษัตริย์ชาติอิสลามไปตีเมืองซึ่งนางพระยาเป็นคริสตัง เมื่อพบกันในสนามรบ ก็เกิดรักกัน ทำนองเดียวกับที่พระอภัยมณีพบนางละเวงวันพาในสนามรบ ส่วนเค้าโครงที่มาจาก ไซฮัน ก็ส่วนที่ว่าด้วยเพลงปี่ของเตียวเหลียง ผู้วิเศษที่ชำนาญการเป่าปี่แก้วจนอาจสะกดผู้คนได้ ทำนองเดียวกับวิชาปี่ของพระอภัยมณี นอกจากนี้ยังมีความเห็นจากนักวิชาการอื่นอีกหลายท่านล้วน ลงความเห็นไปในทางเดียวกันทั้งสิ้น

เนื้อหาส่วนใหญ่ของเรื่องเกิดขึ้นในทะเล นับแต่อำนาจผีเสื้อสมุทร เกาะแก้วพิสดาร เมืองรมจักร เมืองกระเวก เมืองพลิก และเมืองลังกา ล้วนไปมาหาสู่กันได้จากทางทะเลเท่านั้น รายละเอียดการเดินทางในทะเลแต่ละครั้งจะมีการบรรยายอย่างละเอียด มีการบรรยายถึงสัตว์น้ำต่าง ๆ การบรรยายถึงการดูดาว การบรรยายถึงสถานที่ซึ่งอิงกับนิทานปรัมปรา สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้แสดงให้เห็นว่า หากสุนทรภู่มิได้ไปเห็นด้วยตัวเอง ก็ต้องได้อ่านและได้ฟังมาอย่างมากมายเหลือเกิน จนสามารถ กลั่นกรองและคัดเลือกมานำเสนอได้อย่างเหมาะสม

ตัวละคร

ตัวละครในเรื่อง พระอภัยมณี มีจำนวนมาก แบ่งเป็นฝ่ายต่าง ๆ หลายฝ่าย ตัวละครแต่ละตัวมีบุคลิกลักษณะและจุดเด่นต่าง ๆ กัน เชื่อว่าสุนทรภู่นำเค้าโครงของบุคลิกลักษณะบางส่วนของตัวละคร มาจากชีวิตของบุคคลจริงที่เกี่ยวข้องอยู่ในชีวิต เช่น ลักษณะหุ่นหันปล้นเล่นและอารมณ์ร้ายของนางผีเสื้อสมุทร กับความขี้อึงของนางสุวรรณมาลี พ้องกับลักษณะนิสัยของแม่จัน ภริยาคนแรกของท่าน ส่วนลักษณะอันอ่อนหวานละมุนละไม หัวอ่อนเชื่อคนง่าย มาจากลักษณะนิสัยของแม่นิ่ม ภริยาคนที่สองของท่าน

สุนทรภู่นำตัวละครบางส่วนมาจากวรรณคดีโบราณ เช่น นางยักษ์หรือนางผีเสื้อสมุทร ตัวละครบางตัวทำให้เชื่อได้ว่า สุนทรภู่มิได้คัดลอกคำกับเหล่าพ่อค้าต่างประเทศ เช่น นางเงือก เพราะลักษณะของนางเงือกในเรื่อง พระอภัยมณี ที่เป็นหญิงสาวสวยเปลือยกายท่อนบนและมีหางเป็นปลา สอดคล้องกับลักษณะของนางเงือกในวรรณกรรมตะวันตกมากกว่านางเงือกในวรรณคดีโบราณของไทย

สถานที่

การวางตำแหน่งสถานที่ต่าง ๆ ในเรื่องพระอภัยมณีเป็นจุดหนึ่งที่ทำให้วรรณคดีเรื่องนี้โดดเด่นกว่าเรื่องอื่น ๆ เนื่องจากมีการกำหนดตำแหน่งของสถานที่ต่าง ๆ ในเนื้อเรื่องเอาไว้อย่างรัดกุม ลักษณะการประพันธ์ดำเนินไปตามสถานที่เหล่านั้นประหนึ่งมีการทำแผนที่ประกอบเรื่องเอาไว้เฉกเช่น นิยายแฟนตาซีในปัจจุบันนิยมทำเอาไว้ ตัวอย่างเช่น ทิศทางจากกรุงรัตนาที่ชี้ไปยังเกาะแก้วพิสดาร ทิศทางจากเกาะแก้วพิสดารที่ชี้ไปยังเมืองการะเวก ตลอดจนระยะเวลาเดินทางระหว่างสถานที่ต่าง ๆ เป็นไปอย่างถูกต้องไม่ผิดเพี้ยน รายละเอียดของการวางสถานที่จากหลังในเรื่องอย่างวิเศษสุดเช่นนี้ ได้มีปราชญ์ท่านหนึ่งคือ กาญจนาคพันธุ์ วิเคราะห์ไว้โดยละเอียดแล้วในหนังสือ ภูมิศาสตร์สุนทรภู่ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงอัจฉริยะในการประพันธ์ของสุนทรภู่เป็นอย่างสูง

วรรคทอง

ความไพเราะของถ้อยคำและสำนวนในนิทานคำกลอนเรื่อง พระอภัยมณี ทำให้มีผู้ที่ชื่นชอบ และท่องบทกลอนจากเรื่องนี้ได้หลายบท ในที่นี้ขอยกบทกลอนที่รู้จักกันดีมาให้ได้อ่าน ดังนี้
คุณวิเศษของคนตรี พระอภัยมณีอธิบายความวิเศษของคนตรีให้ศรีสุวรรณและสามพราหมณ์ฟัง (จากตอนที่ 2)

พระฟังความพราหมณ์น้อยสนองถาม
อันคนตรีมีคุณทุกอย่างไป
ถึงมนุษย์ครุฑาเทวราช
แม้ปีเราเป่าไปให้ได้ยิน
ให้ใจอ่อนนอนหลับลืมสติ
ซึ่งสงสัยไม่สิ้นในวิญญาน์
แล้วหยิบปีที่ท่านอาจารย์ให้
พระเป่าเปิดนิ้วเอกวิเวกดัง

จึงเล่าความจะแจ้งแถลงไข
ยอมใช้ได้ดังจินดากำบุรินทร์
จตุบาทกลางป่าพนาสินธุ์
ก็สุดสิ้นโทโสที่โกรธา
อันลัทธิคนตรีดีหนักหนา
จงนิทราเถิดจะเป่าให้เจ้าฟัง
เข้าฟังพฤกษาไทรดั่งใจหวัง
สำเนียงวังเวงแว่วแจ้วจับใจฯ

พระอภัยมณีขอร้องสินสมุทร ให้คืนนางสุวรรณมาลีแก่อุศเรน (จากตอนที่ 19)

แล้วตรัสบอกลูกน้อยกลอยสวาท	เจ้าหน่อเนื้อเชื้อชาติดั่งราชสีห์
อันรักษาศีลสัตย์กักเวที	ย่อมเป็นที่สรรเสริญเจริญคน
ทรงลักษณ์อภัยคุณดาเขา	เทพเจ้าก็จะแข่งทุกแห่งหน
ให้ทุกขร้อนจนหง่อทรพล	พระเวทมนตร์เสื่อมคลายทำลายยศ
เพราะบิดามาด้วยอุศเรนนี้	คุณเขามีมากล้นพ้นกำหนด
เจ้าทำผิดก็เหมือนพ่อทรยศ	จงอมอดเอ็นดูพ่อแต่พองามฯ

เมื่อพระฤาษีสอนสุตสาคร หลังถูกชีเปลือยปลักตกหน้าผา เอาม้ามังกรและไม้เท้ากายสิทธิ์ไป (จากตอนที่ 25)

บัดเดียวดังหึ่งแห่งวังเวงแว่ว	สะอื้นแล้วเหลียวแลชะเง้อหา
เห็นโยคีขี้งูพุ่งออกมา	ประคองพาขึ้นไปจนบนบรรพต
แล้วสอนว่าอย่าไว้ใจมนุษย์	มันแสนสุดลึกล้ำเหลือกำหนด
ถึงเถาวัลย์พันเกี่ยวที่เลี้ยวลด	ก็ไม่คดเหมือนหนึ่งในน้ำใจคน
อันมนุษย์นี้ที่รักสองสถาน	บิดามารดาก็รักมักเป็นผล
ที่พึงหนึ่งพึงได้แต่กายตน	เกิดเป็นคนคิดเห็นจึงเจรจา
แม้ใครรักรักมั่งชังชังตอบ	ให้รอบคอบคิดอ่านนะหลานหนา
รู้สิ่งไรไม่รู้รู้วิชา	รู้รักษาตัวรอดเป็นยอดดี
จงติดตามไปเอาไม้เท้าเถิด	จะประเสริฐสมรักเป็นศักดิ์ศรี
พอเสร็จจ่าคำแดงแจ้งคดี	รูปโยคีหายวับไปกับตาฯ

นางวาลีเตือนสติพระอภัยมณี เมื่อพระอภัยมณีจะปล่อยอุศเรนไป (จากตอนที่ 26)

ประเวณีตึงให้หลังหัก	มันก็มักทำร้ายเมื่อภายหลัง
จระเข้ใหญ่ไปถึงน้ำมีกำลัง	เหมือนเลื้อยง้างเข้าถึงดงก็ถ่วงร้าย
อันแม่ทัพจับได้แล้วไม่ฆ่า	ไปข้างหน้าศึกจะใหญ่ขึ้นใจหาย
ต้องด่ารับจับให้มันคั่นให้ตาย	จะทำภายหลังยากลำบากครัน
จะพลิกพลั่วชีวหาเป็นอาวุธ	ประหารบุตรเจ้าลังกาให้อาสน์
ต้องตัดศีกลิกล้าที่สำคัญ	นางหมายมั่นมุ่งเห็นจะเป็นการฯ

เมื่อพระอภัยมณีเป่าปี่ ช่วยศรีสุวรรณ สิ้นสมุทร และพราหมณ์ทั้งสาม (จากตอนที่ 30)

พระโศภนครวญเพลงวังเวงจิต	ให้คนคิดถึงถิ่นถวิลหวัง
ไ้อจากรือนเหมือนนกที่จากรัง	อยู่ข้างหลังก็จะแลหะเงี้ยว
ถึงยามคำอำพองจะร้องไห้	รำพึงไร้อัจฉริยะจนหวนห้อย
ไ้อยามดึกดาวเคลื่อนเดือนก็คล้อย	น้ำค้างย้อยเย็นน้ำที่อัมพร
หนาวอารมณ์ลมเรื่อยเรื่อยเฉื่อยขึ้น	ระรวยรินรินรินกลืนเกรสร
แสนสงสารบ้านเรือนเพื่อนที่นอน	จะอารมณ์อ้างว้างอยู่วังเวง
วิเวกแว่วแจ้วเสียงสำเนียงปี่	พวกโยธีทั้งทวนชนวนเขนง
ลงนั่งโยกโงกหงับทับกันเอง	เสนาะเพลงเพลินหลับระงับไปๆ

พระอภัยมณีเกี่ยวนางละเวง (จากตอนที่ 36)

ถึงม้วยดินสิ้นฟ้ามหาสมุทร	ไม่สิ้นสุดความรักสมัครสมาน
ถึงอยู่ในใต้ฟ้าสุธาร	ขอพบพานพิศวาสไม่คลาดคลา
แม้เนื้อเย็นเป็นห้วงมหรณพ	พี่ขอพบศรีสวัสดิ์เป็นมัจฉา
แม้เป็นบัวตัวพี่เป็นภุมรา	เชยผกาโกสุมประทุมทอง
เจ้าเป็นถ้ำอำไพขอให้พี่	เป็นราชสีห์สมสู่เป็นคู่สอง
จะติดตามทรมางวนนวลละออง	เป็นคู่ครองพิศวาสทุกชาติไป

